Наталія Руснак

УДК 811.161.2’282.2(477.85)

ПРАГМАТИЧНІ ВИМІРИ ДІАЛЕКТНОГО ТЕКСТУ

Наталія Руснак. Прагматичні виміри діалектного тексту.
У статті з’ясовано роль кожного складника комунікативної ситуації у визначенні специфіки ДТ, схарактеризовано комунікативну ситуацію, у якій функціонує ДТ, описано вербальну комунікацію, яка має визначальні риси: усність, монологічність, аксіальність, інформативність та рекреативність.
Ключові слова: *діалектний текст, антропоцентризм, наратія, комунікативний акт, хронотоп, учасники комунікативного акту, локуція, ілокуція, комунікативна мета, апперцепція.*

Наталья Руснак. Прагматические измерения диалектного текста.
В статье определена роль каждого члена коммуникативной ситуации в формировании ДТ, схарактеризована уникальность коммуникативная ситуация, в которой функционирует ДТ, описана вербальная коммуникация, для которой свойственны следующие черты: устность, монологічность, аксиальность, информативность и рекреативность.
Ключевые слова: *диалектный текст, антропоцентризм, нарация, коммуникативный акт, хронотоп, участники коммуникативного акта, локуция, илокуция, коммуникативная цель, апперцепция.*

Natalia Rusnak. Pragmatic Dimensions of a Dialect Text.
The paper clarifies the role of each component of the communicative situation in determining DT specificity; the communicative situation in which DT functions is determined; verbal communication, which has defining features, namely orality, monologic nature, axiality, informativity and recreatyvity.
Key words*: dialect text, anthropocentrism, narration, communicative act, chronotopos, participants of the communicative act, locution, communicative goal, apperception.*

Внутрішній розвиток мовознавчої науки, антропологічні виміри дійсності зумовили виокремлення одиниці спілкування – тексту. „Функціональний аспект у вивченні мови, орієнтація на комунікативний процес зумовили виділення комунікативної одиниці вищого порядку, за допомогою якої і здійснюється мовленнєве спілкування. Такою одиницею є текст, який мислиться передовсім як динамічна одиниця, організована в умовах реальної комунікації, і як така, що має *екстра- й інтралінгвістичні параметри*” (виділено нами) [2, с. 7]. В українській діалектології на часі вивчення *діалектного тексту*. З-поміж аспектів вивчення тексту чільне місце посідає прагматичний, хоча б тому, оскільки він дотичний до проблеми антропоцентризму мови.

Прагматична тенденція у вивченні тексту пов’язана з переходом від опису структури тексту до аналізу його функціонування. З виділенням *прагматики* надають перевагу концепції тексту як результату комунікативного акту, зумовленого інтенціональною настановою автора.

Сутність прагматичного підходу до вивчення мовних одиниць полягає, по-перше, у виході в інші сфери (галузі) наук, по-друге, у визнанні впливу середовища на мовленнєву діяльність.

Отож, визначальним поняттям для прагматичного аспекту ДТ є *комунікативна ситуація*, яка 1) окреслює предмет дослідження та 2) зумовлює специфіку ДТ.

Комунікативну ситуацію формують *хронотоп комунікації, комунікативний акт*, *учасники комунікативного акту* (сх. 3). Три складники комунікативної ситуації між собою тісно пов’язані. Центральною ланкою комунікативної ситуації, звісно, є комунікативний акт, який відбувається у формі вербальної комунікації. Комунікативний акт реалізується на певному часо-просторовому тлі. Учасниками комунікативного акту є діалектоносій та слухач. Комунікативний акт ґрунтується на лінгвістичній та психофізичній природі учасників спілкування.

Комунікативний акт як найголовніший складник комунікативної ситуації формують *комунікативний ланцюг* та *комунікативна мета*. До складу комунікативного ланцюга входять *діалектоносій-інформатор – ДТ – слухач-інтерпретатор.* Центральним поняттям комунікативного

ланцюга і, відповідно, комунікативного акту та комунікативної ситуації є діалектний текст (далі *ДТ*). На нього в тій чи тій мірі впливають усі складники комунікативної ситуації.

Комунікативна ситуація як сукупність зовнішніх та внутрішніх факторів проектує ДТ. До внутрішніх факторів комунікативної ситуації належать комунікативний ланцюг та комунікативна мета. До зовнішніх факторів – хронотоп комунікації та учасники комунікативного акту.

Важливими складниками комунікативної ситуації є учасники комунікативного акту – партнери по спілкуванню: адресант-відправник, мовець, і отримувач-адресат, слухач. Кожен з комунікантів „передбачає характеристику сукупності аспектів особистості учасників комунікації (спілкування) у тому вигляді, в якому вона відображається у свідомості партнера" [5, с. 10].

У ролі адресанта-відправника комунікативної ситуації виступає *діалектоносій-інформатор* – адресант, мовець, оповідач, наратор.

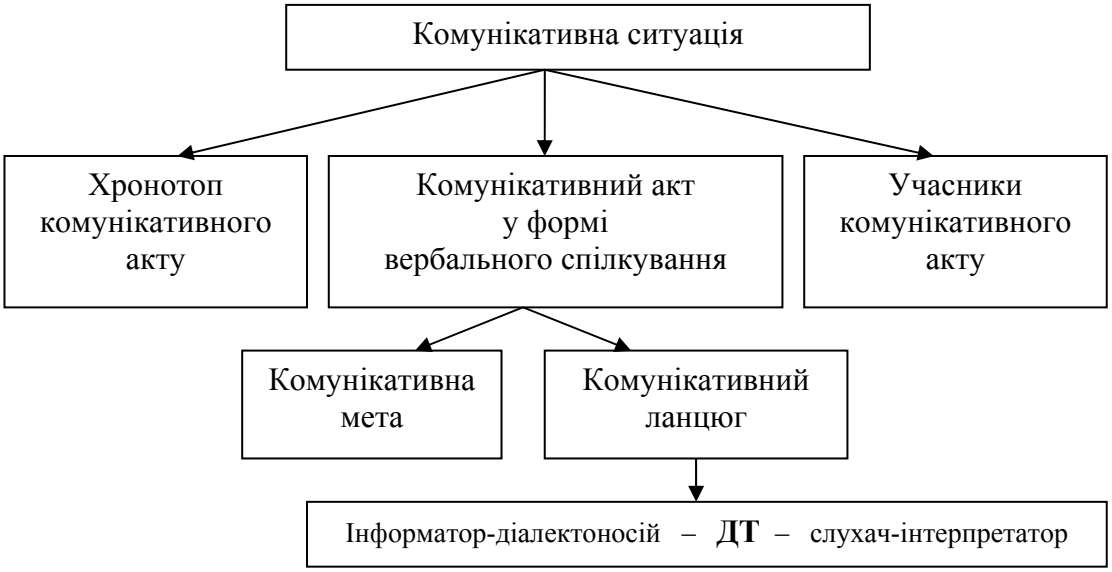

Схема 3. Структура комунікативної ситуації

Ідея М. М. Бахтіна про поліфонічність як основну засаду великої прози дала поштовх теорії наратії. Наратологія – теоретична літературознавча дисципліна, яка вивчає сукупність загальних тверджень наративних (розповідних) жанрів; систематизацію типів наратії (розповідності) та структуру сюжету [10, с. 612]. Наратор (фр. *оповідач*) у розповідному тексті – „голос", який промовляє, відповідає за акт наратії, оповідаючи про життєву ситуацію, зазвичай у цьому сенсі говорять про подію як „правдиву історію". У нехудожніх текстах наратор – реальний мовець, який фізично продукує наративний дискурс.

У художньому тексті однією з категорій тексту є образ автора. В. В. Виноградов писав: „Образ автора – це не просто суб'єкт мовлення, найчастіше він навіть не названий у структурі художнього твору. Це – концентроване втілення суті твору, яке об'єднує всю систему мовленнєвих структур персонажів у їх співвідношенні з оповідачем і через них стає ідейно-стилістичним центром, фокусом цілого" [3, с. 118]. З.Я. Тураєва називає функцію автора локацією, тобто абстрактними відношеннями, що виникають навколо творчого *Я* як центрального орієнтира часу і простору. Через це поняття матеріалізується світогляд, оцінка дійсності, життєва позиція, розуміння вічних істин (засудження, схвалення подій тощо) [11]. У літературознавстві точиться дискусія щодо тотожності образу автора і ліричного героя в ліричних творах, співвідношення автора і наратора у прозових, ідентичності автора і персонажів ХТ.

У ДТ творцем є мовець, оповідач, наратор (ці терміни близькі за значенням). У комунікативній ситуації в ролі творця ДТ виступає діалектоносій-інформатор. *Інформатор* – це пересічний носій буковинських говірок, носій мовленнєвої компетенції, за термінологією Н. Хомського.

Діалектоносій-інформатор – людина старшого віку, яка все своє життя прожила на Буковині. Здебільшого це жінки, вони легше йдуть на контакт із слухачем-інтерпретатором.

Мовлення діалектоносія-інформатора визначаємо як *антропоцентричне*, тобто текстова тканина (підбір лексико-граматичних засобів) відтворює індивідуальність мовця. Однак ми схильні розглядати мовця як типового представника етносу, в якого антропоцентричність є формою існування суспільно та етнічно значущого, у такий спосіб реалізується філософська єдність *абстрактне – конкретне*. Мовець – виразник етнічної свідомості, колективних знань.

Отже, ДТ породжує діалектоносій-інформатор. Це поняття можемо розглядати як родове до оповідача, наратора, мовця, який продукує відповідно ДТ про господарювання, про обряди, про своє життя. Однак, такий вияв діалектоносія-інформатора умовний, спричинений „інтересами" дослідження, оскільки у кожному ДТ в узагальненому образі пересічного діалектоносія видно мовленнєву особистість конкретного буковинця.

Провідна роль діалектоносія-інформатора у створенні ДТ зумовлює площину дослідження *ДТ – діалектоносій-інформатор.*

Будь-який текст створюють для читача (слухача). Твір завжди апелює до читача (слухача). Однак у ХТ така апеляція може бути прихованою, що зумовлюють особливості творчості. Створюючи текст, автор завжди „сподівається", що він буде сприйнятий. Такою є природа діяльності взагалі й творчості зокрема. Постать читача (слухача) визначає вибір теми тексту, структурно-семантичну організацію тексту, лексико-граматичний малюнок текстової тканини.

Кінцевою ланкою, адресатом комунікативного ланцюга є *слухач-інтерпретатор.* Фактор адресата у будові ДТ – його структурній організації та мовному оформленні – має, очевидно, більше значення, ніж постать читача у ХТ. ДТ створюється для конкретної особи.

У комунікативній ситуації *слухач-інтерпретатор,* або *реципієнт*, – це збирач діалектного матеріалу, зазвичай малознайома людина, значно молодша за діалектоносія, яка спонукає його до розмови, ставить запитання. Реципієнт, частково обізнаний з побутом, звичаями, життям носіїв говірок, намагається отримати потрібну для нього інформацію, тобто зафіксувати ДТ для подальшого аналізу. У комунікативному ланцюгу діалектоносію-інформатору відводиться активна роль, він говорить, розповідає, а слухачу-інтерпретатору – пасивна, він слухає, намагається не втручатися у мовлення першого, найточніше зафіксувати його.

Слухач-інтерпретатор зумовлює метамовні вставки (парентези) у структурі ДТ, йому адресовані звертання діалектоносія з метою актуалізації участі у комунікативному акті. Відбір мовних явищ ДТ залежить від особи слухача, наприклад, поширеність у ДТ конструкцій з альтернативними відношеннями, конструкцій зі значенням заперечення, продуктивність мовних одиниць з пояснювальними відношеннями тощо.

Наявність слухача-інтерпретатора визначає два композиційні плани ДТ: акт наратії (розповідь діалектоносія) та діалог між мовцем і слухачем.

Крім того, двояка форма існування ДТ зумовлює два реципієнти ДТ – слухач-інтерпретатор і читач-інтерпретатор. Слухач-інтерпретатор спричинений первинною, звуковою, формою ДТ. Аналізуючи вторинну форму ДТ, графічну, можна говорити про читача-інтерпретатора.

Значущість слухача у комунікативному акті визначає площину дослідження *ДТ – слухач-інтерпретатор.*

Вербальна комунікація у чистому вигляді неможлива, адже інтерпретаційними ключами для людини є система знань, почуттів, відчуттів, ідей, які стоять поза текстом, так звані позатекстові фактори, зумовлені попереднім досвідом партнерів спілкування.

Характеристика партнерів спілкування, учасників комунікативного акту, в якому функціонує ДТ, передбачає аналіз позатекстових чинників, тобто фонових знань діалектоносія-інформатора та слухача-інтерпретатора.

У науковій літературі на позначення фонових знань учасників комунікації, когнітивного тла, на якому відбувається успішне спілкування, використовують низку близьких термінів, як-от: пресупозиція, вертикальний контекст, прецедентні феномени, апперцепційна база. Найбільш уживаним з цих термінів у сучасній текстології є пресупозиція – „імпліцитний складник змісту висловлення або тексту, який є істинним і несуперечливим, передує їхньому вербальному плану та сприяє їх успішному сприйняттю і розумінню" [8, с. 491].

З метою типології позатекстових чинників О. С. Ахманова, І. В. Гюббет уводять до наукового

обігу поняття вертикальний контекст і фонові знання. Вертикальний контекст це – „…алюзія, тобто утворення метафоричних та інших висловлень, які передбачають у читача знання певного історико-філологічного матеріалу" [1, с. 47]. Фонові знання в інтерпретації дослідників – ширше поняття, це соціально-культурне тло, яке визначає мовлення. Вертикальний контекст – термін філології, фонові ж знання належать країнознавству.

У сучасній російській текстології на позначення позатекстових чинників зі значенням, близьким до фонових знань (О. С. Ахманова, І. В. Гюббет) і фонова інформація (В.В. Виноградов) використовують поняття прецедентні феномени, які визначають, як: 1) добре відомі всім представникам національно-лінгво-культурної спільноти явища, що мають надособистісний характер, 2) актуальні у когнітивному (пізнавальному й емоційному) плані, 3) звернення до яких постійно поновлюється у мовленні представників національно-лінгво-культурної спільноти» [7, с. 170].

На нашу думку, у дослідженні ДТ на позначення фонових знань учасників комунікації найбільш прийнятними є термін *апперцепційна база*. Кожному учасникові комунікативного акту властива своя *когнітивна база*, тобто відомості різного типу, які можуть бути вербалізованими. Зіставлення когнітивних баз учасників комунікативного акту дає змогу говорити про *загальноапперцепційну базу* та *часткову апперцепційну базу.*

Під *загальноапперцепційною базою* розуміємо загальні знання, інформацію, яка відома всім носіям української мови. Загальноапперцепційна база передовсім ґрунтується на мовній компетенції мовця і слухача (автор і слухач говорять однією мовою, відповідно, мають знання, закладені у самій мові), на спільних відомостях морально-етичного плану, деякій спільній інформації щодо звичаїв та обрядів буковинців, щодо минулого Буковини. *Часткова апперцепційна база* – це інформація вузького плану – відомості про сусідів, про село, про свою сім'ю, деякі культурологічні відомості. Між мовцем і слухачем існує інформаційна відстань, так звані інтракультурні лакуни (термін К. Хейла), тобто розходження у відомостях про культуру, селян тощо.

Мовця і слухача об'єднує загальноапперцепційна база, часткова апперцепційна база у них різна, що, без сумніву, накладає відбиток на структуру ДТ: у площині *ДТ – діалектоносій-інформатор* на вибір теми; у ракурсі *ДТ – слухач-інтерпретатор* на відбір мовних засобів, на спосіб категоризації та концептуалізації мовного світу. Так, ДТ про весілля для реципієнтна і мовця з тотожними частковими аперцепційними базами був би побудований інакше, ніж для реципієнта і мовця з різними частковими аперцепційними базами. Вияви діалектоносія – оповідач, наратор, мовець – перебувають у залежності від аперцепційних баз мовця і слухача.

Рушійною силою комунікативного акту є *комунікативна мета.* У науковій літературі на позначення цього феномену використовують декілька термінів. Наприклад, інтенція – термін теорії мовленнєвих актів і лінгвопрагматики, запозичений американським логіком Дж. Сьорлем із пізньої схоластики і феноменологічної філософії Ф. Брентано, Е. Гуссерля. Інтенція – це превербальний осмислений намір мовця, що зумовлює комунікативні стратегії, внутрішню програму мовлення та засоби її здійснення. Інтенція є основною структурною ознакою свідомості та її вербальної реалізації.

У концепції англійського логіка і філософа, фундатора теорії мовних актів Дж. Остіна інтенція позначена терміном ілокуція. За Дж. Остіном, мовленнєвий акт представляє мовленнєву дію як спрямованість висловлення на досягнення відповідної наміру мовця реакції адресата. Цілісність мовленєвого акту забезпечують три операції: 1) локуція – говоріння; 2) ілокуція – намір, мета, продуманий розрахунок (інформування, попередження, прохання тощо); 3) перлокуція – наслідки досягнення результату мовленнєвого акту з огляду на вплив мовця на свідомість і поведінку адресата (спонукання, здивування, залякування, погодження тощо). Якщо локуція й ілокуція стосуються адресанта, то перлокуція – адресата. Порівняймо їх з двома площинами тексту *текст-автор* і *текст-слухач.*

У психолінгвістиці інтенцію кваліфікують як керівну силу в сфері свідомості й мислення людини, що впливає на пропозиційний компонент внутрішньої програми мовлення, вибір стилю, способу здійснення програми шляхом переведення її у вербальну форму. Науковці намагаються розмежувати поняття інтенція й мотив. Дослідники процесів породження мовлення вважають, що кожна мовленнєва дія має власну проміжну мету, яка підпорядкована загальній меті й мотиву акту діяльності. На відміну від інтенції, мотив є головною спонукальною силою у психічній діяльності, неусвідомленим, чітко не окресленим, і виконує функцію регулятора поведінки. Л. С. Виготський диференціював мотив і настанову як „неясне бажання" і „фіксоване відношення між мотивом і мовленням". Структура інтенції, на думку вченого, складається із 1) сформованого на підставі мотиву осмисленого бажання домогтися

певного немовленнєвого ефекту; 2) усвідомлення необхідності здійснити відповідні мовні дії для досягнення цього наміру; 3) конкретну мотивацію мовленнєвої дії як поштовх до здійснення комунікативного акту [4]. Отже, на позначення одного феномена – рушійної сили комунікативної діяльності – у науковій практиці використовують низку близьких понять: комунікативна мета, інтенція, ілокуція, які відрізняють ступінь деталізації, акценти у визначеннях тощо.

Унікальність комунікативної ситуації, в якій функціонує ДТ, у тому, що такі процеси, як ілокуція та перлокуція, стосуються слухача. Це слухач спонукає мовця до мовленнєвого акту, ставлячи перед ним відповідні запитання, а мовець відповідає на них, за термінологією Дж. Остіна, продукуючи локуцію, тобто свого *наміру* і *мотиву* для мовленнєвої діяльності він не має. Діалектоносій виконує намір (мету) слухача, для нього у цій комунікативній ситуації основним стимулом мовленнєвої діяльності є рекреативна потреба. У вільний час, коли мовець має відповідний настрій, бажання спілкуватися, він відповідає на поставлені запитання. Спілкування у житті людини – це не лише необхідність, але й одна з розваг людини. Слухач отримує потрібну для нього інформацію. Специфіка комунікативного акту дає підстави на позначення рушійної сили використовувати термін *комунікативна мета,* який відзначає усталеність, відсутність потреби у подальшій деталізації, як, наприклад, інтенція.

Записи ДТ зроблені впродовж 2000–2009 рр. у селах Чернівецької області. ДТ відібрані внаслідок вільної розмови між діалектоносієм і збирачем діалектного матеріалу, яка відбувалася на певному предметно-подієвому тлі, у природних для діалектоносіїв умовах: у них вдома, де цілком *умотивованими були запитання* (вибір теми): „Розкажіть про своє господарювання”; „Розкажіть про своє життя”; „Як відбувалося святкування Різдва?”; „Як ви святкуєте Пасху?”; „Розкажіть про своє життя”; „Які розваги колись були у вашому селі?”. Запитання стосувалися трьох типів знань: господарських (запитання про господарство), релігійно-обрядових (запитання про релігійні обряди), екзистенційних (запитання про особисте життя).

Комунікативна ситуація відбувається у формі вербальної комунікації – „цілеспрямованої лінгвопсихоментальної діяльності адресанта й адресата у процесі інформаційного обміну та впливу на співрозмовника за допомогою знаків природної мови” [8, с. 58]. Вербальна комунікація, продуктом якої є ДТ, має свою специфіку. Перша особливість вербальної комунікації у тому, що вона відбувається у формі *монологу*. Кваліфікуємо ДТ як усні монологи носіїв буковинських говірок на запропоновану слухачем тему. Хоча останні лінгвістичні дослідження свідчать, що монолог у чистому вигляді неможливий. О. Б. Сиротиніна вважає, що „усне монологічне мовлення розмовного стилю трапляється рідко (оповідь, яка не переривається слухачами). Але навіть і ці випадки навряд чи можна вважати проявами монологічного різновиду мовлення, оскільки монологічність тут зовнішня (говорить одна людина). З діалогічним мовленням такі монологи об’єднує те, що мовець розраховує на безпосередню реакцію слухача (можливість перепитувань, заперечень, підтверджень), що зазвичай завжди і практикується, хоча б за допомогою жестів та міміки слухача. Монологічне мовлення, тобто мовлення без сподівання на можливість миттєвої реакції слухачів, фактично несумісне з умовами розмовного мовлення” [9, 29]. Подібні думки висловлювали Л. В. Щерба та І. Р. Гальперін.

Незважаючи на суперечливу інтерпретацію форми існування розмовного мовлення, розглядаємо ДТ як специфічний вияв у присутності реципієнта *монологу*, однак беремо до уваги, що *діалогічність монологу* – одна з ознак монологу розмовного мовлення, яка виявляється у відкритості тексту для слухача.

Вербальна комунікація передусім повинна мати вплив на адресата: емоційний, естетичний, прагматичний тощо, відповідно до поставленої мети адресант корегує свою вербальну діяльність. Особливістю вербальної комунікації ДТ є те, що мовця майже не цікавить вплив на слухача, і тому його розповідь нагадує *внутрішній монолог* носія буковинських говірок.

Специфіка ДТ полягає в *усному характері* вербальної комунікації, яку за способом адресованості визначаємо як *аксіальну,* адресовану конкретній особі. Функціональний принцип зумовлює поділ вербальної комунікації на інформативну (передача інформації), афективно-оцінну (вираження почуттів, оцінок, емоцій адресанта стосовно адресата), рекреативну (спілкування з метою розваги), переконувальну (спрямовану на стимулювання якоїсь дії), ритуальну (соціально усталені комунікативні дії з дотриманням певних норм) [8, с. 59]. Комунікацію, в якій існує ДТ, характеризуємо як *інформативну,* частково *рекреативну.*

Отож, комунікативна ситуація, складниками якої є хронотоп, комунікативний акт, учасники комунікативного акту, окреслює предмет дослідження та зумовлює специфіку ДТ. Вербальна

комунікація, в якій функціонує ДТ, має визначальні риси, як-от: усність, монологічність, аксіальність, інформативність та рекреативність.

Література

1. Ахманова О. С. „Вертикальный контекст" как филологическая проблема / О. С. Ахманова, И. В. Гюббет // Вопросы языкознания. – 1977. – № 3.–С. 47–54.
2. Валгина Н. С. Теория текста : [учеб. пособ.] / Нина Сергеевна Валгина. – М. : Логос, 2003. – 280 с.
3. Виноградов В. В. О теории художественной речи / Виктор Владимирович Виноградов ; [послесл. Д. С. Лихачева]. – М., 1971. –239 с.
4. Выготский Л. С. Мышление и речь / Лев Семенович Выготский. – М. : Соцэкизд, 1934. – 324 с.
5. Долинин К. А. Интерпретация текста: Французский язык: [учеб. пособ.] / Константин Аркадьевич Долинин. – М : Просвещение, 1985. – 288 с.
6. Каменская О. Л. Текст и коммуникация: [учеб. пособ.] / Ольга Львовна Каменская. – М. : Высшая школа, 1990. – 152 с.
7. Красных В. В. „Свой" среди „чужих": миф или реальность? / Виктория Владимировна Красных. – М. : ИТДГК Гнозис, 2003. – 375 с.
8. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енцикл. / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
9. Сиротинина О. Б. Современная разговорная речь и её особенности: [учеб. пособ. для студ. пед. ин-тов] / Ольга Борисовна Сиротинина. – М. : Просвещение, 1974. – 144 с.
10. Слово. Знак. Дискурс: антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / [ред. М. Зубрицька]. – Львів : Літопис, 1996. – 634 с.
11. Тураева З. Я. Лингвистика текста. (Текст: структура и семантика): [учеб. пособ. для пед. ин-тов] / Зинаида Яковлевна Тураева. – М. : Просвещение, 1986. – 126 с.